

GEMEENSCHAPSONDERWIJS

LEERPLAN

ASO 3de graad

WIJSGERIGE STROMINGEN

2 u

I. LESSENTABEL

3de graad ASO: 2 u

II. VISIE OP HET VAK IN DE GRAAD

Wijsbegeerte is een discipline die niet echt een eigen onderzoeksobject heeft. Telkens wanneer zich op een bepaald gebied een probleem voordoet dat nog niet of principieel niet door andere wetenschappen kan worden behandeld, probeert de filosofie een zowel kritische als rationele vraagstelling en oplossing te bedenken. Filosofie bekommert zich meer bepaald om de ultieme vragen die zich op allerlei domeinen stellen: het gaat om het onderzoek van de grondslagen en de uiteindelijke doelstellingen van het menselijke denken en doen. Het voorliggende leerplan gaat er van uit dat het bijbrengen van wijsgerige geletterdheid een belangrijk onderdeel is van de menswetenschappelijke vorming in het secundair onderwijs, en dit in de volgende opzichten:

1. De cursus heeft een inleidende betekenis.

Wijsbegeerte vormt een belangrijk onderdeel van ons cultuurpatrimonium, net als literatuur, schilderkunst, geschiedenis, recht, de wetenschappen, enz. Elementaire bekendheid met de klassieke filosofen en hun doctrines, evenals met de belangrijkste wijsgerige methodes en denkstromingen, is dus onverbrekkelijk verbonden met een authentiek humanistische vorming. De systemen van de grote wijsgeren hebben zo een grote invloed gehad op het hele Westerse cultuurleven - in wetenschappelijk, artistiek, sociaal, politiek, en moreel opzicht - dat een inleiding tot de wijsgerige stromingen op zich al bijdraagt tot een dieper inzicht in de oorsprong en evolutie van onze cultuur. De cultuurhistorische duiding moet dus een permanente bekommernis zijn van de titularis van het vak 'Wijsgerige stromingen'.

2. De cursus heeft in de hoogste graad van het secundair onderwijs een afrondende betekenis op het vlak van de menswetenschappelijke vorming:

1) het reflecteren bevorderen over de grondslagen van de verschillende mens- en natuurwetenschappen: tijdens zijn schoolcarrière heeft de leerling immers kennis gemaakt met heel wat wetenschappen, maar daarbij is dikwijls niet ingegaan op de grondslagen van die wetenschappen. De leerlingen hebben met getallen en functies gewerkt, maar wat zijn dat eigenlijk? Zij zijn in aanraking gebracht met literatuur en plastische kunst, maar wat is schoonheid en wat is taal? Zij hebben, op diverse plaatsen, economie en politiek gestudeerd, maar wat is een staat, hoe hoort die georganiseerd te zijn, wat is staatsburgerschap, en hoe kan rechtvaardigheid worden gedefinieerd?

2) het reflecteren bevorderen over de eigen aard en onderlinge samenhang van die wetenschappen: de cursus bevordert het denken over wat de wetenschappelijke methode is die men in verschillende vakken heeft gebruikt; of er verschillen zijn tussen mens- en natuurwetenschappelijke methodes, en zo ja, welke. Door het stellen van dit soort vragen helpt de cursus om de verbroken band tussen de verschillende disciplines te herstellen. Hij helpt ook bij het bepalen van de plaats en rol van de wetenschappen in het uitwerken van een persoonlijke visie op mens, natuur en maatschappij.

3. De cursus heeft een eigen betekenis op het vlak van het bevorderen van rationeel, kritisch en metacognitief gestuurd denken: doordat wijsbegeerte rationeel probeert te zijn, op een gebied waar geen wetenschappelijke antwoorden beschikbaar zijn, heeft zij van oudsher veel aandacht besteed aan de studie van de manier waarop wij denken. Zij ontwikkelde in haar schoot de logica en argumentatieleer, de retorica, taalfilosofie, definitietheorie, enz. Als het belangrijk is dat leerlingen zelfstandig leren denken, is het ook belangrijk hen de daartoe nodige instrumenten aan te reiken. Filosofie is een discipline die dat van oudsher doet. Zij vraagt b.v. om begrippen precies te definiëren en verschaft ook inzicht in wat een goede definitie is; leert gepaste veralgemeningen maken; leert of de afleidingen die men spontaan maakt ook geldige afleidingen zijn; leert werken met analogieën en nadenken over wat goede analogieën zijn; leert wat goede hypothesen zijn en hoe die op te stellen; leert criteria te identificeren en te gebruiken; leert hoe men onderliggende vooronderstellingen kan vinden en expliciteren; enz.

Die vaardigheden en de bijbehorende attitudes hebben wij niet alleen nodig wanneer wij filosoferen, maar wanneer wij nadenken over om het even welk onderwerp. Wijsgerige geletterdheid is geen geletterdheid die naast lezen, schrijven en rekenen staat, maar een 'diepe' geletterdheid die overal bruikbaar is. De cursus Wijsgerige stromingen stelt zich tot doel ook dit soort diepe geletterdheid te bevorderen: leerlingen moeten immers voor het leven worden gevormd. Filosofie kan de leerlingen helpen om zelfstandig na te denken en kritisch te reflecteren over de vele onverwerkte informatie waarmee zij in de huidige maatschappij worden geconfronteerd. De titularis van het vak zal ook daarover waken.

III. BEGINSITUATIE

Alhoewel de leerling tijdens zijn schoolcarrière heel wat wetenschappen voor de voeten heeft gekregen is hij niet vaak ingegaan op de grondslagen van die wetenschappen. Ook in de taalvakken heeft hij wellicht al menige "filosofische" tekst onder ogen gekregen; maar toch lag ook dan het object van zijn studie niet op het louter inhoudelijke vlak, maar wel op het formele (de vorm en de taal).

Levensbeschouwelijk legt ook de studie van de confessionele of van de niet-confessionele moraal niet noodzakelijk het oorzakelijk verband tussen de verschillende wetenschappelijke disciplines. Het nadenken over het gedachtegoed van bekende filosofen zal de leerlingen leren nadenken over hun eigen gedachten.

IV.A. ALGEMENE DOELSTELLINGEN ¹

taxonomisch model: cognitief

¹ -Benjamin S. Bloom: Taxonomie van een aantal in het onderwijs en de vorming gestelde doelen. I Het cognitieve gebied. DS. Antwerpen 1971.

-David R. Krathwohl: Taxonomie van een aantal in het onderwijs en de vorming gestelde doelen. II Het affectieve gebied. DS. Antwerpen 1971.

1 Kennis	= feiten, termen, conventies, categorieën, criteria
2 Begrip	= interpretatie
3 Toepassing	
4 Analyse	= verklarings-, inductie en deductievragen
5 Synthese	= predictie-, problem-solvingvragen, originaliteitsvragen
6 Waardebepaling	= een eigen gefundeerde mening geven een opvatting beoordelen een oplossingsmethode beoordelen kwaliteit beoordelen

taxonomisch model: affectief

- 1 receptiviteit: de leerling vertoont een gedrag, aangepast aan de klassikale omstandigheden
- 2 respons: de leerling toont belangstelling voor het aangeboden
- 3 aanvoelen van een waarde van het aangeboden in de les
- 4 begripsmatige verwerking van de waarden uit het aanbod
- 5 integratie van deze waarden in de levens- en wereldbeschouwing

IV.B. LEERPLANDOELSTELLINGEN

Leerplandoelstellingen zijn concretisering van de doelstellingen uit het taxonomisch model, waaraan concrete items van leerinhouden gelinkt kunnen worden.

De opgesomde leerplandoelstellingen zijn slechts ten titel van voorbeeld gegeven.

De leraar kan wellicht andere formuleringen bedenken om de categorieën van het taxonomisch model te verwoorden.

In de derde graad laat de leraar wel regelmatig alle categorieën van de taxonomie aan bod komen.

Van sommige doelstellingen kan soms moeilijk bepaald worden of ze behoren tot de ene of de andere categorie: ze kunnen mekaar overlappen door een verschil in subtiele vraagstelling.

Het belangrijkste is echter dat men bewust heeft nagedacht over de moeilijkheidsgraad van de gestelde vragen of de genoteerde lesdoelstelling.

L KENNIS

1. De leerlingen weten wat filosofie is
2. De leerlingen kennen essentiële termen uit de filosofie
3. Weten waar de basis van de filosofie ligt
4. De leerlingen weten welke de kenmerken van filosofie zijn
5. De leerlingen weten wat de gangbare opvatting over het object van filosofie is
6. De leerlingen hebben kennis van de terminologie
7. De leerling doet een poging om over de beginselen van een onderwerp of probleem na te denken
8. De leerling kent de klassieke betekenis van metafysica, ethica en logica
9. Kennis van specifieke wijsgerige taal
10. Kennis van processen, richtingen en bewegingen van verschijnselen met betrekking tot de tijd, zoals:

- kennis van het doorleven van de antieke beschaving in latere culturen
 - kennis van de fenomenen van de menselijke geest die het latere geestesleven geïnspireerd hebben, bijvoorbeeld het geloof in de rede, in de levenskunst, de begrippen vrijheid, democratie, kosmopolitisme, lot, waarheid enz.
 - kennis van belangrijke stappen in de geschiedenis van het menselijk denken
 - kennis van methoden van onderzoek, van technieken, procedures die op het terrein van de filosofie gebruikt worden
11. Kennis van de universalia en abstracties in het vakgebied
 12. Kennis van principes en generalisaties zoals de kennis van de belangrijkste filosofische stellingen uit historische perioden
 13. De leerling kent specifieke tijdperken, gebeurtenissen, plaatsen en personen i.v.m. de filosofie
 14. De leerling kent methoden van onderzoek, organisatie, studie, beoordeling en kritiek
 15. De leerling kent sommige processen, richtingen en bewegingen
 16. De leerling kent de grote stromingen in de wijsbegeerte: bv. "school"vorming zoals fenomenologie, analytische wijsbegeerte, empirisme, rationalisme...
 17. De leerling kent de grote lijnen van de culturele periode en ruimte waarin bepaalde ideeën opgang maakten

II. BEGRIP

1. De bekwaamheid letterlijk bedoelde filosofische uitspraken te begrijpen
2. De bekwaamheid niet-letterlijk bedoelde uitspraken te begrijpen zoals metafoor, symboliek, ironie, hyperbool
3. De vaardigheid van letterlijk te nemen uitspraken in symbolische taal om te zetten en andersom
4. De bekwaamheid inhoudsvragen over een filosofische tekst op een objectieve manier te beantwoorden
5. Kunnen zeggen wat een auteur bedoelt of waarnaar hij verwijst met een bepaalde uitdrukking of zin
6. De hoofdgedachte uit een belangrijke paragraaf, een belangrijk hoofdstuk of een belangrijk werk kunnen weergeven
7. Kunnen zeggen wat de mededeling uit een tekst als implicatie of vooronderstelling inhoudt
8. Een gedachtesprong in een mededeling kunnen ontdekken en aanvullen
9. De gegevens uit een bepaalde tekst kunnen vergelijken
10. De essentiële gegevens uit een passage kunnen opsommen
11. Verklaring van essentiële begrippen uit de filosofie kunnen geven
12. Bekwaamheid een onderscheid te maken tussen gegronde, ongegronde, contradictorische en contraire conclusies die aan een stel samenhangende gegevens ontleend zijn
13. Bekwaamheid het impliciete te interpoleren
14. Bekwaamheid het verschil te zien tussen gevolgtrekkingen qua probabiliteit

III. TOEPASSING

1. Bekwaamheid om methodes toe te passen op een analoog probleem
2. Aangeleerde filosofische termen of begrippen toepassen op verschijnselen in andere teksten
3. Een parallel kunnen trekken tussen de invloed van grote figuren van vroeger en van nu op hun

tijd

4. Gegevens uit een tekst in een filosofisch kader kunnen situeren
5. De terminologie en methode eigen aan de filosofie adequaat kunnen gebruiken
6. Ideeën en zienswijzen van filosofische richtingen in aangeboden materiaal kunnen terugvinden
7. Filosofische ideeën, zienswijzen, theorieën en gedragspatronen in hun passende filosofische stroming kunnen onderbrengen
8. Bij de studie van latere of hedendaagse filosofische teksten componenten van vroegere filosofieën kunnen herkennen

IV. ANALYSE

1. Kunnen verklaren waarom een tekst tot een bepaalde filosofische strekking behoort
2. Uit een aantal teksten zienswijzen, opvattingen, methoden van een filosoof kunnen afleiden
3. Een opvatting of een bewering kunnen verklaren vanuit hun filosofische achtergrond
4. Het onderscheid kunnen maken tussen feiten en hypothesen
5. Abstracties kunnen maken
6. Bekwaamheid niet geformuleerde onderstellingen te herkennen
7. De bekwaamheid om de bewijskracht van hypothesen en onderstellingen te controleren
8. De bekwaamheid de algemene techniek die aangewend wordt in overredingsmateriaal zoals propaganda te herkennen
9. Argumentatie kunnen ontleden op haar geldigheid
10. De bekwaamheid de systematische ordening en structuur van een communicatie te ontrafelen
11. De bekwaamheid de gedachtegang van een communicatie te analyseren
12. De bekwaamheid het doel van de filosoof, zijn standpunt, zijn wijze van denken, zijn gevoelens, zijn vooroordelen af te leiden uit zijn werk
13. De bekwaamheid foutieve redeneringen in een filosofische tekst te ontdekken
14. Bekwaamheid in het controleren van de juiste samenhang van een hypothese met de gegeven informatie
15. De bekwaamheid rekening te houden met alle relevante overwegingen

V. SYNTHESE

1. De vaardigheid in het formuleren van zijn gedachten, daarbij gebruik makend van een doeltreffende organisatie van uitspraken en redeneringen
2. De bekwaamheid een persoonlijke benadering van een specifiek filosofisch probleem in essentie weer te geven
3. Bekwaamheid methoden voor het toetsen van hypothesen voor te stellen
4. Bekwaamheid geëigende hypothesen te formuleren, gebaseerd op de analyse van de factoren
5. Bekwaamheid generalisaties te maken
6. Een voorstel kunnen doen voor de oplossing van een filosofisch probleem
7. Een origineel denkpatroon lanceren, rekening houdend met de analyse van bestudeerde filosofieën
8. Bekwaamheid zijn persoonlijke gedachtegang bij het ontleden van een filosofische opvatting weer te geven
9. Een oplossingsmethode voor een probleem kunnen voorstellen en het probleem kunnen oplossen

10. Bekwaamheid een gedachtegang te schematiseren
11. Een alternatieve visie op personen, feiten en toestanden kunnen geven
12. Een hypothese kunnen staven
13. Een predictievraag kunnen stellen
14. Een passende titel voor een filosofisch traktaat kunnen geven

VI. WAARDEBEPALING

1. Bekwaamheid de nauwkeurigheid te evalueren waarmee redeneringen worden opgebouwd
2. Bekwaamheid interne criteria toe te passen, zoals het consequent gebruik van termen, de logische opeenvolging van gedachten, de vraag of een conclusie logisch uit de premissen voortvloeit...
3. Bekwaamheid logische fouten of geldigheid in de redenering aan te wijzen
4. Bekwaamheid de dragende krachten en waarden uit het verleden te vergelijken met het hedendaagse denken
5. Bekwaamheid te oordelen over de waarde van oplossingen die gegeven worden m.b.t. fundamentele problemen van mens en maatschappij
6. Bekwaamheid normen of criteria te zoeken, te selecteren en te verwerken
7. Bekwaamheid in het herkennen en beoordelen van waarden die behoren bij verschillende wijzen van handelen
8. Bekwaamheid theorieën en generalisaties m.b.t. tot filosofische problemen onderling te vergelijken
9. Een persoonlijke mening over een figuur, situatie of denkpatroon geven
10. De overtuigingskracht van een (wijsgerige) redenering kunnen beoordelen
11. Een oordeel over het gedrag en reacties van een massa, een groep, een individu in het licht van stellingen met moreel gezag kunnen geven
12. Een alternatieve visie op een probleem kunnen beoordelen
13. Na beoordeling van verschillende zienswijzen omtrent een probleem een gemotiveerd standpunt kunnen innemen
14. De visie van een modern filosoof op een oud probleem kunnen beoordelen.

V. LEERINHOUDEN

Een keuze uit volgende thema's waarbij de leraar erop let een zo groot mogelijk panorama van de "grote denkers" en "stromingen" te behandelen.
 Gespreid over de twee leerjaren kiest de leraar telkens uit de eerste reeks items en behandelt hij ook de helft van het chronologisch overzicht.

- Thema 1: Dingen kennen
- Thema 2: Taal gebruiken
- Thema 3: Wat bestaat ?
- Thema 4: De Mens
- Thema 5: Grenservaringen
- Thema 6: De Maatschappij
- Thema 7: Kunst en esthetica
- Thema 8: Politiek en burgerzin

Thema 9: Ethiek en "goed" leven
Thema 10: Godsdienst en religie
Thema 11: Mens, techniek en milieu

Overzichten:

12. Wijsbegeerte in Griekenland en Rome
13. Rationalisme (17° e.), empirisme (17° e.), verlichting (18° e.)
14. Kant en het Duitse idealisme
15. Sociale en politieke filosofie in de 19° e.
16. Neopositivisme en analytische wijsbegeerte
17. Fenomenologie
18. Postmodernisme
19. Nietzsche & Freud

APPENDIX

Filosofische vragen die kunnen gesteld worden bij de verschillende items.

Verwijzing naar de boeken "Het Gezicht en het Raadsel" van Hubert Dethier. VUBPress 1993 ISBN 90 5487 011 7 en "Geschiedenis van de filosofie" van Hans Joachim Störig. Aula pocket 821. ISBN 90 274 2597 3.

Thema 1: Dingen kennen

- Wat is kennis? Wat is geldige /betrouwbare kennis? Wat kunnen wij kennen? Hoe is kennis mogelijk? Verschillen tussen soorten kennis?
- Waarom willen wij kennen? (Wat is de waarde van kennis?)
- Bespreking van epistemische waarden: waarheid /onwaarheid (mogelijkheid van meer dan tweewaardige systemen)
- Bespreking van de epistemische modaliteiten: (on)betrouwbaarheid, (on)zekerheid, (niet-)plausibiliteit, (on)waarschijnlijkheid
- Bespreking van de epistemische procedures: wegen naar kennis (intuïtie, criteriaal gecontroleerd denken, geloof, mystiek), relatie geloof /kennis, kenmerken van kritisch denken, relatie schijnkennis /echte kennis
- Zijn er grenzen aan de kennis? Is kennis wel mogelijk (scepticisme)?
- Mogelijkheid van kennis over kennis? Hoe bekomen we kennis (introspectie, observatie,...)
- Soorten kennis: waarin verschillen logica /wiskunde van empirische wetenschappen, natuur- (alfa-) van humane (beta-) wetenschappen? Bv. komen 'getallen' uit de waarneming of niet? Hoe komt men tot logische resp. wiskundige kennis?
- Verschillen de kenwijzen in natuurwetenschappen van die in humane wetenschappen (Verstehen /Erklären, enz..)?
- Is betrouwbare kennis van de mens mogelijk?
- Oorsprong van de kennis; mogelijkheid /onmogelijkheid van a- priori kennis (voorafgaand aan de ervaring - relatie rationalisme/ empirisme)
- Wat is kennis?(Kenmerken van uitspraken, alledaagse kennis, wetenschappelijke theorieën.
- Wat is rationaliteit?

- Wat is waarheid? (Waarheidstheorieën; relatie interne /externe wereld; pragmatische, correspondentie- en coherentietheorieën van de waarheid)
- Wat zijn dwaling, twijfel, wat is hun rol in de ontwikkeling van kennis?
- Welke soort dingen kunnen we kennen en hoe varieert de aard van de kennis met de kennende systemen? (Dieren, mensen, computers,...)
- Wat zijn 'feiten'?
- Is de ontwikkeling van de wetenschappen cumulatief?
- Wat zijn neutraliteit, objectiviteit, wetenschappelijkheid?
- Zijn alle meningen evenveel waard?
- Hoe dwalingen /vergissingen verklaren? (relatie met eigenbelang, sociale positie, enz...)
- Wat zijn beweringen, uitspraken, kennisaanspraken, hypothesen, zelfevidente uitspraken, axioma's, en hoe kan men hun betrouwbaarheid toetsen?
- Welke normen leiden tot kennisverwerving? (objectiviteit, toetsbaarheid, afstandelijkheid)
- Wat zijn de belangrijkste kenprocedures (inductie, deductie, analogie, definitie, verheldering, argumentatie, bewijsvormen, syllogistische redeneringen, drogredeneringen, classificaties...)
- Hoe worden theorieën gevalideerd /verworpen (confirmatie, corroboratie, onderdeterminatie enz.. door observatiegegevens; rol van de metalogische criteria zoals volledigheid, consistentie, coherentie enz...)
- Wat kunnen wij weten over onze eigen belevingen? (cfr. het onbewuste, de mogelijkheid van zelfkennis, enz...)
- Is totaalkennis van de werkelijkheid mogelijk?
- Kunnen dromen iets leren over de wereld? Kunnen ze iets betekenen?
- Zijn de 'menswetenschappen' minder 'exact' of betrouwbaar dan de 'natuurwetenschappen'?

Thema 2. Taal gebruiken

- Wat is de relatie tussen dingen en namen? (betekenis- en referentietheorieën)
- Wat is de relatie tussen taal en werkelijkheid?
- Hoe komt het dat mensen mekaar begrijpen?
- Wat kan men begrijpen?
- Wat zijn symbolen?
- Is er denken zonder taal?
- Wat zijn de verschillen tussen beschrijvende, aansporende, normgevende, imperatieve, expressieve, enz.. taal?
- Hebben dieren taal?
- Is het mogelijk dat twee mensen hetzelfde begrijpen wanneer zij dezelfde woorden gebruiken?
- Is een universele taal mogelijk; bestaat een universele structuur die talen gemeenschappelijk hebben?
- Bepalen woorden wat men kan denken of het denken welke woorden men heeft?
- Hoe is het leren van taal mogelijk?
- Kan men de natuur/ de maatschappij / de menselijke ervaring zien als een 'taal'?
- Zijn exacte vertalingen (bv. van theorie 1 naar theorie 2, of van natuurlijke taal 1 naar natuurlijke taal 2) mogelijk?
- Hoe kunnen talen andere talen verhelderen, als dat kan?

Thema 3. Wat bestaat?

- Wanneer zeggen wij dat iets "bestaat" en welke soorten bestaan zijn er (hoe bestaan een intentie, een verlangen, een stoel, een maatschappij, een groep, een getal, een relatie..?)
- Het bestaan van een opperwezen? De mogelijkheid van niet-waarneembare soorten bestaan.
- Wat is het verschil tussen schijn en zijn?
- Bestaan er ultieme 'bestanddelen' van de werkelijkheid? (substanties en andere basisontologische begrippen)
- Wat is tijd? (Ligt de tijd in ons of in de natuur? Wat meten tijdseenheden? Wat is 'eeuwigheid' en bestaat zoiets?)
- Wat is ruimte? (Ligt ruimte in ons of in de natuur? Wat meten ruimte-eenheden? Bestaat een oneindig universum? Zijn er meerdere universa? Waar komt het universum vandaan? Kan er ook 'niets' zijn?)
- Bestaan er wel materiële dingen? (spiritualisme, solipsisme)
- Bestaat er alleen materie? (materialisme en het probleem van de herleidbaarheid van 'denken' tot 'materie')
- Wat is een levend wezen en waarin verschilt het van een niet-levend wezen? Is 'levend' materiaal herleidbaar tot fysico-chemische processen?
- Zijn er hiërarchieën binnen wat bestaat (van eenvoudig naar complex, van unifunctioneel naar gedifferentieerd)?
- Wat is bewustzijn?
- Is alles gedetermineerd? Bestaat toeval? Wat is oorzakelijkheid? Is er wanorde in de natuur?
- Bestaan er natuurwetten (en hoe kunnen wij te weten komen welke er zijn?)

Thema 4. De mens

- Wat maakt dat ik een persoon ben? (persoonlijke identiteit)
- Bestaat er zoiets als een substantieel zelf of is het zelf een bundel waarnemingen?
- Waarin verschilt de mens van de dieren? (Typische kenmerken van de mens: taal, arbeid, denken, lachen, politiek wezen, vrijheid, toolmaking animal, ziel,...?)
- Aangeboren en verworven eigenschappen /capaciteiten van de mens
- Is de mens vrij? Wat is vrijheid? Is de menselijke wil vrij en hoe kan men daar eventueel achter komen?
- Wat zijn emoties? Zeggen de emoties iets over de wereld of over onszelf?
- Kan men delen onderscheiden in de menselijke psyche (rede, emotie, wil, verbeelding, voorstelling,...)?
- Waarin verschilt de wil van de emotie? Wat is verbeelding? Is verbeelding een weg naar kennis?
- Bestaat er een ziel?
- Bestaan er andere psychische wezens naast mijzelf?
- Kunnen wij ooit het perspectief van een andere mens, een ander dier innemen? Hoe kan ik ervaren wat anderen ervaren? Hoe kan ik zeker zijn wat ikzelf ervaar?
- Wat is 'menselijkheid'?
- Hoe is overeenstemming tussen 'lichaam' en 'geest' mogelijk?
- Zijn mensen van nature agressief, solidair, goed, slecht?
- Kunnen gemoedstoestanden, verlangens, strevingen, emoties in dezelfde persoon elkaar tegenspreken? Is zelfbedrog mogelijk? Kan je jezelf beliegen?

Thema 5. Grenservaringen

- Wanneer is iemand 'gezond' en wat is ziekte?
- Wat dient men te verstaan onder 'normaliteit' en 'abnormaliteit'?
- Welke ervaringsdimensies verkrijg ik door mijn lichaam? (lustbeleving, vermoeidheid, ziekte-ervaring, ervaring van aftakeling, van levenslust, van sensualiteit, ouderdom, kwetsbaarheid, wellust, enz... Wat betekent het een lichamelijk wezen te zijn?)
- Wat zijn liefde en vriendschap? Hoe ze definiëren en welke betekenis hebben ze eventueel in een mensenleven? Is leven zonder liefde mogelijk? Bestaan er universele hunkeringen, passies, noden, behoeften,...? Wat is de waarde van zelfbeheersing en van passionaliteit? Wat is seksualiteit, waar komt ze vandaan en wat kan /kunnen haar betekenis(sen) zijn in je leven?
- Hebben mensen relaties met anderen nodig? Is anarchie wenselijk? Welke betekenis hebben relaties in je leven?
- Kan men erotiek onderscheiden van passionele liefde, seks van liefde, enz...?
- Bestaat er zoiets als het 'kwaad' in de wereld en waar komt het eventueel vandaan? Is het mogelijk dat het universum kwaad noch goed, maar onverschillig is? Hoe kan men eventueel leven in een onverschillige wereld?
- Wat is dood? Welke houdingen kan men tegenover de dood aannemen? Wat zegt het 'bestaan' van de dood over onze plaats in de wereld?
- Heeft het menselijke leven zin? Heeft het zin de vraag naar zin van het leven te stellen? Hoe kan je aan je leven zin geven boven de horizon van je eigen leven uit?
- Is er naast een oorzaak ook een reden waarom ik in de wereld ben?
- Hoe kan je 'zin' geven aan wat je niet zelf hebt gekozen (omgeving, plaats en tijd van geboorte, milieu...)?

Thema 6. De Maatschappij

- Wat is "een maatschappij" en waarom leven wij in maatschappijen?
- Wat is cultuur? Hebben culturen waarde? Zijn culturen vergelijkbaar? Bestaan er 'ontwikkelde' en 'onderontwikkelde' culturen?
- Wat mag worden verhandeld en wat niet? Zijn er grenzen aan de verhandelbaarheid?
- Wat is uitbuiting en waar kan men er vinden (bv. seksuele exploitatie, arbeidsexploitatie, exploitatie van organen, enz.)?
- Creëert de mens zelf maatschappelijke verbanden?
- Wat is macht? Wat is legitieme machtsuitoefening, als dat bestaat?
- Is sociale verandering wenselijk? Welk soort verandering is wenselijk?
- Krijgen mensen wat ze verdienen? Zijn ongelijke verdelingen van goederen, capaciteiten, kansen, enz.. gerechtvaardigd?
- Wat is discriminatie en hoe ermee omgaan? Welke soorten discriminatie bestaan er? Wat is verkeerd aan discriminatie?
- Is een machteloze maatschappij denkbaar? Is een maatschappij zonder politiek denkbaar? Hoe ontstaat maatschappelijke orde?
- Zijn maatschappijen denkbaar als contracten?
- Ken men een verschil maken tussen natuurlijk en sociaal (of natuurlijk en cultureel)?
- Wat is eigendom en wat zijn eigendomsaanspraken? (cfr. eigendomsaanspraken van kunstenaars, wetenschappers, bedrijfsleiders, collectiviteiten zoals overheden, naties,

immobiliën-eigendom, enz.)

Thema 7 Kunst en esthetica

- Welke soorten schoonheid zijn er (landschappen, mensen, dieren,..), in de kunst (literatuur, muziek, plastische kunsten), in wiskundige bewijzen en hebben ze iets gemeen met elkaar?
- De drie theorieën terzake (nabootsing, expressie, vorm als gemene delers van schoonheidservaring)
- Is schoonheidservaring subjectief en heeft ze iets te maken met de als schoon ervaren dingen?
- Is schoonheidservaring een kwestie van persoonlijke smaak?
- Zijn er universele schoonheidservaringen?
- Zijn dingen mooi omdat ze nuttig zijn, de natuur nabootsen, iets idealiseren, harmonisch zijn enz..?
- Zijn er standaarden en criteria die toelaten om de 'kwaliteit' van kunstwerken te beoordelen en kunstwerken onderling te vergelijken (bv. twee muziekstukken, schilderijen,...)
- Bestaat er een speciale esthetische instelling?
- Zijn esthetische oordelen oordelen van een bijzondere soort?
- Hoe de geldigheid van esthetische oordelen toetsen?
- Kan het esthetisch gevoelen (de ervaring van schoonheid) afwijken van het esthetisch oordeel (de evaluatie van schoonheid)?
- Bestaan er juiste interpretaties van kunstwerken en hoeveel kunnen er zijn?
- Waarom besteden mensen tijd en energie aan kunst? Wat is de relatie tussen kunst, schoonheidservaring en welzijn? Is het goede leven ook het mooie leven? Het mooie leven het goede leven?
- Verzacht kunst de zeden? Zijn kunstzinnige culturen (groepen, personen) ook moreel goede culturen (groepen, personen)?

Thema 8. Politiek en burgerzin

- Wat is verdraagzaamheid? Wat is pluralisme? Is een neutrale staat mogelijk? Moeten overheden dwingende regels opleggen aan burgers(bv.leerplicht, verplichte ziekteverzekering, belastingen, enz..)?
- Wat zijn legitieme rollen van de staat? Welke rol mogen overheden spelen in economie, verenigingsleven, opvoeding, organisatie van geloofsgemeenschappen, enz..?
- Hebben mensen plichten en rechten tegenover verbanden waarin zij tegen hun wil of zonder keuze terecht gekomen zijn (gezin, natie, klasse, leeftijdsgroep...)?
- Waarom moeten wij wetten gehoorzamen? Bestaan er onrechtvaardige wetten? Welke vormen van legitiem verzet tegen onrechtvaardige wetten zijn er?
- Wat is democratie? Waar komt legitieme politieke macht vandaan? Wat justifieert gelijke stemrechten /-plichten voor iedereen?
- Wat is scheiding der machten en wat zijn justificaties hiervoor/ nadelen ervan?
- Zijn rechtbanken onpartijdig? Wat is er nodig opdat ze onpartijdig zouden zijn?
- Welk soort gezag is aanvaardbaar?
- Zijn grondwetten nodig voor een democratie?
- Mogen overheden in het belang van de staat een loopje nemen met de wetten en met morele beginselen?

- Is de 'publieke opinie' een legitieme machtsinstantie? Hoe kan men de 'publieke opinie' kennen?
- Is een staat /maatschappij een associatie (vereniging) of een gemeenschap?
- Wat is misdaad en welke strafvormen zijn justifieerbaar?
- Hebben wetten doelen / hebben regels doelen? Zijn er doelloze regels en hoe kunnen ze eventueel worden gejustificeerd?
- Verschilt de manier waarop men 'feiten' kent van de manier waarop men 'normen' en 'waarden' kent?
- Wat is rechtvaardigheid en welke interventies in het leven van individuen zijn erdoor gerechtvaardigd?
- Zijn relaties tussen staten denkbaar als contracten? Welk soort relaties bestaat tussen staten? Is er een internationale moraal? Waar zou men die eventueel kunnen 'vinden' of 'maken'?
- Wat zijn universele mensenrechten? Bestaan er rechten die zo absoluut gelden dat ze nooit mogen worden opgeheven ten voordele van hogere belangen /rechten?

Thema 9. Ethiek en goed leven

- Wat is ethiek en waarin verschillen ethiek en moraal?
- Hebben mensen rechten (van nature / in sociale verbanden)?
- Wat zijn rechten? Heb je 'rechten' nodig om een moraal op te bouwen?
- Is alles toegelaten als er geen god bestaat?
- Waarom je moreel gedragen? Wat is de waarde van moraal?
- Wat zijn: zelfbeschikking, autonomie, heteronomie, waardigheid, goed, kwaad, juist, verkeerd,...?
- Bestaan er universele waarden en normen? Zijn waarden en normen plaats- en tijdsgebonden (en hoe dit nagaan)?
- Op welke manier kan je weten welke waarden /normen /beginselen geldig zijn (intuïtie, 'logische' bewijsvoering, empirie, gevoel, sympathie)?
- De belangrijkste soorten ethiek (deontologie /consequentialisme, utilitarisme /kantianisme /deugdgerichte ethiek)
- Is een rationele moraal mogelijk of is moraliteit een kwestie van smaak en persoonlijke voorkeur?
- Onenigheid rond feiten en attitudinale onenigheid.
- Kunnen doelen de middelen heiligen? Kunnen middelen de doelen heiligen?
- Handelen mensen altijd voor hun persoonlijk voordeel?
- Hoe een ethiek opbouwen met als eindwaarde lust, nut of geluk? Is dat mogelijk?
- Wat is een persoon en hoe een ethiek opbouwen van respect voor personen?
- Kan men een ethiek opbouwen zonder te vertrekken van morele beginselen?
- Wie het goede kent handelt die ook noodzakelijk goed?
- Hoe is de zwakheid van de wil mogelijk?
- Wordt moraal gevonden of gemaakt?
- Is een mens (individu) zonder moraal mogelijk?

Thema 10. Godsdienst en religie

- Bestaan er mirakels?
- Is er naast de Rede plaats voor Geloof?

- Wat zegt de ordening in de natuur over het bestaan van een opperwezen?

Thema 11. Mens, techniek en milieu

- Bepaalt de mens de techniek of de techniek de mens?
- Hebben niet-menselijke dieren of ecosystemen intrinsieke waarde? Hebben ze rechten? Hebben toekomstige generaties rechten? Kunnen wezens die nog niet bestaan rechten hebben? Kunnen groepen (zoals generaties) rechten hebben?
- Wat is de plaats van arbeid en consumptie in het menselijk leven?
- Is de techniek /technologie een neutraal werktuig of bepaalt ze mede de vormgeving van maatschappijen?
- Kan technologische ontwikkeling geprogrammeerd worden?

Overzichten

Zie: Hubert Dethier: Het Gezicht en het Raadsel. VUBPress 1993. ISBN 90 5487 011 7 (I)
 Hans Joachim Störig: Geschiedenis van de filosofie. Aula pocket 821. ISBN 90 274 2597 3 (II in 2 dln)

	I	II
12. Wijsbegeerte in Griekenland en Rome.	p. 59-108	I 99-168
13. Rationalisme, Empirisme, Verlichting	p. 177-257	I 255-313
14. Kant en het Duitse idealisme.	p. 259-297	II 3-122
15. Sociale en politieke filosofie.	p. 321-340	II 124-155
16. Neopositivisme en analytische wijsbegeerte	p.343-372	II 305-322
17. Fenomenologie.	p. 415-480	II 242-246
18. Postmodernisme.	p. 483-519	-
19. Nietzsche & Freud.	p. 375-412	II 182-194

Studieteksten Wijsgerige stromingen

Hieronder staan de referenties naar enkele bruikbare teksten gegroepeerd per thema. Die teksten zijn geschikt om, mits ondersteuning door de leerkracht, gelezen te worden door de leerlingen. Tussen haakjes staat ten behoeve van de leerkracht telkens vermeld welke kwesties in de tekst centraal staan. Die kwesties sluiten op hun beurt aan bij de thematische vragenlijst.

De selectie bestaat uitsluitend uit Nederlandstalige teksten die zijn gevonden in Vlaamse universitaire en stadsbibliotheken. Zij beslaat niet alle vragen in het thematisch overzicht en omvat ook minder auteurs dan wenselijk. Dat komt doordat de selectie is opgesteld uitgaande van een representatief staal wijsgerige teksten gesteld in verscheidene Europese talen. Alleen die teksten die ook in het Nederlands beschikbaar zijn, werden behouden. De lijst vertoont dus lacunes en eenzijdigheden. Daarnaast zijn er heel wat andere Nederlandstalige teksten die vragen vermeld in het thematisch overzicht wél behandelen.

De teksten waarbij een verwijzing naar een stroming of periode staat, gesignaleerd door een asterisk, zijn 'basisteksten', ook geschikt voor gebruik in het chronologisch overzicht van de geschiedenis van de wijsbegeerte.

Deze teksten worden aangeboden als pedagogische ondersteuning bij de verschillende items (zie ook nuttige adressen p.28.)

Thema 1: dingen kennen

R. Carnap, *Schijnproblemen in de filosofie*. Meppel, Boom, 1971, pp. 33-37 (normen kennisverwerving; wetenschap versus schijnwetenschap; (neo)positivisme en analytische wijsbegeerte*)

R. Descartes, *Over de methode: hoe zijn verstand goed te gebruiken en de waarheid te achterhalen in de wetenschappen*. Amsterdam, Boom Meppel, 1977 (1637), pp. 70-71 wegen naar kennis, betrouwbaarheid, zekerheid, rationalisme), pp. 78-83 en pp. 96-100 (wetenschappelijke methode), en pp. 69-77 (korte status van Descartes' basisredenering; rationalisme*)

R. Descartes, *Meditaties over de eerste filosofie, waarin het bestaan van God en het onderscheid tussen menselijke ziel en lichaam worden bewezen*. Amsterdam, Boom Meppel, 1989 (1641), pp. 39-48 (twijfel, betrouwbaarheid waarneming, zekere uitgangspunten; rationalisme*)

G. Frege, *De grondslagen der arithmetica: een logisch-mathematisch onderzoek van het getalbegrip*. Bussum, Het Wereldvenster, 198? (1901), pp. 81-85 en pp. 94-97 (eerste passage: a priori kennis, wiskundige kennis; tweede passage: inductie en wiskunde)

D. Hume, *Het menselijk inzicht: een onderzoek naar het denken*. Amsterdam, Boom Meppel, 1978 (1748), p. 62-64, pp. 78-79 (betrouwbaarheid, mogelijkheid van kennis, empirisme*), pp. 100-104 en pp. 111-115 (oorzaak-gevolg)

D. Hume, *Het menselijk inzicht: een onderzoek naar het denken*. Amsterdam, Boom Meppel, 1978 (1748), pp. 67-75 (inductie)

D. Hume, *Het menselijk inzicht: een onderzoek naar het denken*. Amsterdam, Boom Meppel, 1978 (1748), pp. 190-205 (scepticisme)

E. Husserl, *Filosofie als strenge wetenschap*. Amsterdam, Boom Meppel, 1980 (1911), pp. 71-78 (natuur- versus geesteswetenschappelijke methodes)

I. Kant, *Prolegomena*. Amsterdam, Boom Meppel, 1979 (1783), pp. 49-54 (a priori en a posteriori; analytische en synthetische kennis; Duits idealisme*), pp. 72-74 (wiskundige kennis).

I. Kant, *Wat is Verlichting? Beantwoording van de vraag: Wat is Verlichting? Wat betekent: zich oriënteren in het denken?* Kampen, Kok Agora, 1988, pp. 63 (het gebruik van de rede; Verlichting*)

T. Kuhn, *De structuur van de wetenschappelijke revoluties*. Amsterdam, Boom Meppel, 1992, pp. 25-26, 82-83, 94-98, 101-103, 113-15, 133, 136-38 (wetenschappelijke vernieuwing; cumulativiteit van de kennis)

G.W. Leibniz, *Metafysische verhandeling*. Bussum, Wereldvenster, 1981 (1686), pp. 143-149 (aangeboren kennis; rationalisme*)

M. Merleau-Ponty, *Voorwoord tot de Fenomenologie van de Waarneming*. Baarn, Wereldvenster, 1977 (1945), pp. 28-43 (ervaring; fenomenologie*)

A. Naess, *Elementaire argumentatieleer*. Baarn, Ambo, 1978, pp. 120-144 (normen voor zakelijke gedachteswisseling), pp. 72-90 (definiëren)

Plato, *Meno*. Verzameld werk deel 1. Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel /AMBO, Antwerpen/ Boom, 1980, pp. 511-523 (aangeboren kennis)

Plato, *De staat*. Verzameld werk deel 3. Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel /AMBO, Antwerpen/ Boom, 1980, pp. 281-290 (V, 473- V, 480) (epistemische modaliteiten, soorten kennis)

K. Popper, *De groei van de kennis: hoofdstukken uit Conjectures and Refutations*. Amsterdam, Boom Meppel, 1983, pp. 56-62, 67-68, 71-75 en 78-83 (wetenschappelijke methode; hypothese, conjectuur en weerlegging; analytische wijsbegeerte*)

B. Russell, *Problemen der filosofie*. Amsterdam, Meppel Boom, 1967 (1912), pp. 58-67 (inductie) en pp. 125-134 (kennis, dwaling en waarschijnlijkheid)

B. Spinoza, *Ethica*. Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1979, axioma 6 en stelling 43, pp. 107-08 (waarheidstheorieën)

L. Wittgenstein, *Over zekerheid*. Amsterdam, Boom Meppel, 1977 (1969), pp. 33-37 en pp. 115-118 (twijfelen, weten, geloven; analytische wijsbegeerte*)

Thema 2: taal gebruiken

T. Hobbes, *Leviathan*. Amsterdam, Boom Meppel, 1985 (1651), pp. 62-70 (oorsprong van de taal en soorten namen)

Plato, *Cratylus* (verzameld werk, III), De Nederlandse Boekhandel /AMBO, Antwerpen/ Boom, 1980, pp. 433-435 (relatie tussen dingen en namen)

Thema 3: wat bestaat er?

G. Berkeley, *Van de grondslagen der menselijke kennis*. Noordwijk, Dorsman, 1922, pp. 3-26 (par. 1 - 25) (materieel en spiritueel bestaan; waarneming en bestaan; bewustzijn; empirisme*)

G. Berkeley, *Drie dialogen tussen Hylas en Philonous tegen sceptici en atheïsten*. Amsterdam, Boom Meppel, 1981 (1713/34), pp. 100-109 (begrip materie)

R. Carnap, *Schijnproblemen in de filosofie*. Meppel, Boom, 1971, pp. 41-43 (idealisme

/realisme), pp. 22-29 (herleiding van het psychische naar het fysische).

R. Descartes, *Beginselen der Wijsbegeerte*. Rotterdam, De Voorpost, 1937 (1644), pp. 34-41 (paragrafen 51-64) (ultieme bestanddelen van de werkelijkheid)

I. Kant, *Prolegomena*. Amsterdam, Boom Meppel, 1979 (1783), p. 74 e.v. (par. 13) (ruimte en tijd), pp. 110-117 (mogelijkheid van metafysica; grenzen aan de kennis)

G.W. Leibniz, *Metafysische verhandeling*. Bussum, Wereldvenster, 1981, pp. 119-125 en pp. 133-135 (doeloorzaken in de natuur)

Plato, *De staat*. Verzameld werk deel 3. Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel /AMBO, Antwerpen /Boom, 1980, pp. 325-337 (vi, 506 - vi, 511; vii, 514 - vii, 336) (allegorie van de grot, vormenleer, soorten bestaan; schijn en zijn; Griekse wijsbegeerte*)

B. Russell, *Problemen der filosofie*. Amsterdam, Meppel Boom, 1967 (1912), pp. 9-14 (verschijning en werkelijkheid)

Thema 4: de mens

Aristoteles, *Verhandeling over de ziel*. Utrecht, Dekker & Van de Vegt, 1953, boek 1, hfdst. 1 en 4; boek 2, Hfdst. 1 en 3 (passim) (relatie lichaam - ziel)

Augustinus, *De stad van God*. Baarn /Amsterdam, Ambo / Athenaem Polak & Van Genneep, 1984 (400), pp. 239-248 (vrijheid van de wil; relatie mens - God - zie ook Thema 10: Godsdienst en religie)

S. Freud, *Het Ik en het Es*. Psychoanalytische theorie 3, Boom Meppel Amsterdam, 1988, pp. 35-37 en pp. 70-71 (vrijheid; delen in de psyche; Freud*).

S. Freud, *Colleges inleiding tot de psychoanalyse*. Amsterdam, Boom Meppel, 1989, pp. 283-284 en pp. 300 (2de par.) - 309. (het zelf)

Lucretius, *Over de natuur*. Ambo, Athenaem, Polak en Van Genneep, 1984, pp. 75-77 (over vrijheid van de wil)

F. Nietzsche, *Voorbij goed en kwaad*. Amsterdam, Arbeiderspers, 1979, pp. 70-71 (vrijheid van de wil)

Plato, *Phaedo*. Verzameld werk deel II. Amsterdam, De Driehoek, 1984, pp. 118-129, pp. 140-147, pp. 162-167 (63e-65c / 70a-70c / 78c-81b / 93a-95a) (onsterfelijkheid van de ziel; Griekse wijsbegeerte*)

J.-P. Sartre, *Over het existentialisme*. Zwolle, Tulp, 1985 (regenboog-reeks), pp. 41-43 (de menselijke natuur)

A. Schopenhauer, *De wereld een hel*. Amsterdam, Boom Meppel, 1981, pp. 138-143 (de

menselijke natuur; egoïsme)

B. Spinoza, *Ethica*. Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1979, deel III, stelling 2 (met bewijs en uitleg) (relatie lichaam / geest)

Thema 5: grenservaringen

L. Apostel, *Gebroken orde. De vergeten toekomst van de filosofie*. Leuven, Kritak, 1992, pp. 195-204 (wat zoekt men als men 'zin' zoekt in het leven?), pp. 219-223 (de dood)

Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel, 1954, hoofdstuk 14, p. 208 (lichamelijke geneugten)

Augustinus, *Belijdenissen*. Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel, 1955 (400), p. 35 (over liefde)

S. Kierkegaard, *Dagboeknotities. Een keuze*. Baarn, Ten Have, 1971, pp. 76-78 (krankzinnigheid en innerlijkheid)

E. Levinas, *Ethisch en oneindig*. Kampen /Kapellen, Kok Agora/Pelckmans, 1987, pp. 75-78 (ontmoeting van de ander / ook: thema 9).

Plato, *Gorgias*. Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel /AMBO, Antwerpen /Boom, 1980, pp. 156-57 (zelfbeheersing)

J.-J. Rousseau, *Bekentenissen*. Amsterdam, De Maatschappij voor goede en goedkope lectuur, 1916 (1770), pp. 308-310 (passionele liefde) (opm. bestaat ook in een heel recente vertaling)

Seneca, *Het gelukkige leven*. Baarn, Wereldvenster, 1979, pp. 49-55 (Romeinse wijsbegeerte*, Stoa*), pp. 113-21. (rijkdom en bezit)

A. Schopenhauer, *De wereld een hel*. Amsterdam, Boom Meppel, 1981, pp. 175-178 (het doel van het bestaan)

B. Spinoza, *Ethica*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1979, pp. 132-34 (zelfbeheersing)

Thema 6: de maatschappij

S. Freud, *Het onbehagen in de cultuur*. Boom, Meppel, 1984 (Sigmund Freud Nederlandse Editie: Cultuur en religie 3), pp. 96-103 (cultuur, drift en arbeid)

G.W.F. Hegel, *Fenomenologie van de geest*. Amsterdam, Boom Meppel, (1807), pp. 83-92 (macht en de strijd om erkenning; Duits idealisme*).

K. Marx, *Het Kapitaal. Een kritische beschouwing van de economische politiek*. Hilversum, Brand, 1967, hoofdstuk 1 (arbeid; waren)

K. Marx, *Kritiek op het program van Gotha*. Amsterdam, Pegasus, 1935, p. 25 (verdeling)

K. Marx, *Bijdrage tot de kritiek der politieke economie*. Amsterdam, Pegasus, 1979 (1857),
Woord Vooraf (relatie mens - maatschappij; sociale en politieke filosofie in de 19de eeuw*)

J.S. Mill, *De onderwerping van de vrouw*. Amsterdam, Boom Meppel, 1981 (1869), pp. 100-102
(gelijkheid en rechtvaardigheid), pp. 53-61 (discriminatie)

F. Nietzsche, *Menselijk, al te menselijk. Een boek voor vrije geesten*. Amsterdam, Arbeiderspers
/Synopsis, 1980, pp. 162-63 (arbeid)

Thema 7: kunst en esthetica

Aristoteles, *Poetica*. Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Genneep, 1996, pp. 31-32 en pp. 80-
81 (kunst als nabootsing), en pp. 31-48 (tragedie als nabootsing; catharsis)

K. Marx, *Bijdrage tot de kritiek der politieke economie*. Amsterdam, Pegasus, 1979 (1857), pp.
262-264 (Schoonheid tijdsgebonden of eeuwig?)

F. Nietzsche, *De geboorte van de tragedie* (1872), pp. 31-38 (schoonheid als vorm en expressie;
het dionysische en het apollinische)

Plato, *Symposium*. Verzameld Werk II. De Nederlandse Boekhandel /AMBO, Antwerpen
/Boom, 1980, pp. 248-250 (objectiviteit van de schoonheid)

Plato, *De Staat*. Verzameld Werk III. De Nederlandse Boekhandel /AMBO, Antwerpen /Boom,
1980, p. 452 en pp. 455-456 (kunst als nabootsing) Voor grondiger behandeling: pp. 447-467
(passim).

F. Schiller, *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens*. Kampen, Kok Agora, 1994, pp.
143-147 (brief 25) (de esthetische instelling)

A. Schopenhauer, *De wereld een hel*. Amsterdam, Boom Meppel, 1981, pp. 111-118
(schoonheid in kunst en in mens)

L. Tolstoj, *Wat is kunst?* Amsterdam, Van Looy, 1899 (1896), hoofdstuk 1 en passim hoofdstuk
2 (relatie kunst en moraal; esthetische instelling)

Thema 8: politiek en burgerzin

M. Bakoenin, *Over anarchisme, staat en dictatuur* (samenst. A. Lehning). Amsterdam, Van
Genneep, 1976, pp. 33-36 (staatloze maatschappij), 37-40 (sociaal contract; sociale en politieke
filosofie 19de eeuw*)

F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*. Moskou,
Progrès, 1974, pp. 173-177 (rol en functie van de staat)

T. Hobbes, *Leviathan*. Amsterdam, Boom, 1985 (1651), p.171-185 (oorsprong legitieme staatsmacht, definitie staat, politiek contract)

I. Kant, *Wat is verlichting?* Kampen, Kok Agora, 1988 (1784), pp. 70-71 (verhouding burger - politiek gezag)

I. Kant, *De eeuwige vrede*. Kampen, Kok Agora, 1986 (1795), pp. 43-58 (internationaal recht; scheiding der machten; staatsvormen)

P. Kropotkin, *Tekstboek. Bloemlezing uit zijn boeken, pamfletten en brieven* (samenst. H. Verploeg). Amsterdam, Meulenhoff, 1972, pp. 92-101 (misdad en straf)

J. Locke, *Over het staatsbestuur*. Amsterdam, Boom Meppel, 1988 (1690), pp. 144-46 (principes rechtsstaat)

N. Machiavelli, *De vorst*. Amsterdam, J.H. de Bussy, 1983 (1513), pp. 145-46 (relatie politiek - moraal)

K. Marx, *Over godsdienst, staat en het joodse vraagstuk*. Amsterdam, Pegasus, 1975 (mensenrechten, passim)

J.-J. Rousseau, *Het maatschappelijk verdrag*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1957 (1762), pp. 26-27 (verhouding staat - burger)

Idem, pp. 72-74 (democratie).

Plato, *Gorgias*. Verzameld Werk. (etc.), pp. 112-122 (passim) (publieke opinie / censuur; relatie staat / moraal)

B. Spinoza, *Godgeleerd-Staatkundig Vertoog*. Amsterdam, s.d. (vert. W. Meijer) (1670), p. 410-411 (hfdst. 20)(vrijheden, burger)

B. Spinoza, *De politieke verhandeling* (hoofdstukken uit -). Amsterdam, Boom Meppel, 1985, pp. 58-65 (recht van de overheid)

Thema 9: ethiek en goed leven

Thomas Aquinas, *Theologische Summa*. Antwerpen, 1927, kwestie 64, artikel 7 (pp. 202-207) (soorten ethiek: deontologische; zelfverdediging)

H. Arendt, *De banaliteit van het kwaad*. Een reportage. Amsterdam, Moussault, 1969 (1963), pp. 144-145 (plichtsmoraal).

Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel reeks De Klassieke Galerij, 1954, hfdst. 13, pp. 206-207 (het goede).

Idem, pp. 14-15, 31-43 (wat zijn deugden?)

Augustinus, *Belijdenissen*. Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel, 1955 (398), pp. 33-35 (de aantrekkingskracht van het kwaad)

I. Kant, *Grondslagen van de ethiek - Grondslag voor de metafysica van de zeden*. Amsterdam, Boom Meppel, 1978, pp. 49-63 en pp. 94-97 (categorische imperatief; moraal van het respect voor personen)

F. Nietzsche, *Voorbij goed en kwaad. Voorspel van een filosofie van de toekomst*. Amsterdam, Arbeiderspers (Synopsis), 1979, pp. 44-46 (intentiemoraal), pp. 51-52, pp. 108-116 (waarde van moraal; oorsprong van moraal; Nietzsche*)

F. Nietzsche, Over de genealogie van de moraal. Amsterdam, Arbeiderspers, 1980 (1887), pp. 8-13 (sympathiemoraal)

Plato, *Politeia* - Wat is rechtvaardigheid? Amsterdam, De Driehoek, 1991, pp. 81-101 (rechtvaardigheid)

Plato, *Meno. Verzameld werk*. Antwerpen, Nederlandse Boekhandel, 1965, pp. 507-509 (verhouding tussen het goede kennen en het goede doen)

J.J. Rousseau, *Emile of over de opvoeding*. Amsterdam, Boom Meppel, 1980 (1762), pp. 276-279 (gevoels- en sympathiemoraal)

Spinoza, *Ethica*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1979, p. 203, p. 212, 220-233, pp. 288-290; pp. 312-14 (de deugd, de rede en de passies; rationalisme*)

Thema 10: godsdienst en religie

F. Bacon, *Essays*. Amsterdam, Boom Meppel, 1978 (1625), pp. 89-94 (over geloof en bijgeloof)

J.G. Fichte, *Oproep aan het publiek* (de atheïsme-strijd van 1798-1799). Kampen/Kapellen, Pelckmans/Kok Agora, 1994, pp. 101-108 (wezen van religie; relatie rede / religie / moraal)

D. Hume, *Het menselijk inzicht: een onderzoek naar het denken*. Amsterdam, Boom Meppel, 1978 (1748), pp. 148-164 (over wonderen)

D. Hume, *Gesprekken over de natuurlijke godsdienst*. Kampen, Kok Agora, 1992, pp. 67-80 (ordening in de natuur; opperwezen)

R. Descartes, *Over de methode: hoe zijn verstand goed te gebruiken en de waarheid te achterhalen in de wetenschappen*. Amsterdam, Boom Meppel, 1977 (1637), pp. 74-75 (ontologisch godsbewijs)

M. de Unamuno, *De paradox als filosofie. Bloemlezing uit de essays van de filosoof van het*

tragisch levensgevoel'. Kampen, Kok Agora, 1990, pp. 45-53 (basis geloof)

Thema 11: mens, techniek en milieu

J. Habermas, *Een keuze uit het werk van Jürgen Habermas: sociologische monografieën*. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1973, hoofdstuk Techniek en wetenschap als 'ideologie' (neutraliteit van de techniek).

M. Heidegger, *De techniek en de ommekeer* (de vraag naar de techniek). Utrecht/Tielt, Lannoo (De Nederlandse Heidegger-bibliotheek), (1954), pp. 37-56 (passim) (de mens bepaald door de techniek)

P. Singer, *Pro mens, pro dier. Een nieuwe ethiek voor onze behandeling van dieren*. pp. 22-43 (rechten van dieren)

VI. PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN EN DIDACTISCHE MIDDELEN

VI.A. Methodologische

Het leerplan is de leidraad.

In zijn jaarplanning zet de leraar uiteen hoe hij de leerstof over het hele jaar zal verdelen en in zijn vorderingsschema (zelfde document als jaarplan - waarvan hij een kopie in de school laat) duidt hij aan hoe zijn jaarplan is afgewerkt.

Dit document kan de "behandelde leerstof" vervangen.

Hij zal de leerstof van het leerplan zodanig spreiden over zijn jaarplanning dat ongeveer 1/6 van de beschikbare lestijd overblijft voor eigen, vakgebonden inbreng (tijd- en /of plaatsgebonden activiteiten). Ook deze activiteiten vult hij achteraf in als behandelde leerstof.

In 3(1) behandelt de leraar 4 of 5 van de thematische items en 4 van de historische overzichten. In 3(2) de overige.

Bij voorkeur biedt hij filosofische teksten aan waaruit de behandelde items duidelijk naar voor komen.

Vooraf gaat hij praktisch te werk.

De historische overzichten lenen zich uiteraard iets meer tot een docerende werkvorm.

In zijn lesvoorbereiding noteert de leraar welke zijn doelstelling(en) is (zijn), hoe hij deze didactisch zal verwezenlijken en hoe hij de onderwezen leerstof zal evalueren.

De lesstrategie omvat de voorziene didactische werkvorm (doceren, vraaggesprek, zelfwerkzaamheid, gedifferentieerde opdrachten) en de didactische principes: aanschouwelijkheid (audiovisuele hulpmiddelen zoals bordplan, teksten en evt. audio, video), activiteitsprincipe, interesse, herhaling, geleidelijkheid.

Hij tracht van een les een afgerond geheel te maken, opgebouwd rond lesfasen (herhalings-, sensibiliseringsmoment, aanbrenge van nieuwe kennis, evaluatiemoment).

VI.B. Administratieve

Werkschriften, handboeken, teksten en didactisch materiaal moeten in redelijke mate beschikbaar zijn.

De agenda's van de leerlingen worden bij voorkeur ingevuld voor de dag dat de les moet gekend zijn en niet op de dag dat de les gegeven is, maar alleszins uniform voor alle lessen van een klas. Zijn agenda vult de leerkracht bij voorkeur in op de dag dat hij de les geeft.

De leraar houdt ook een evaluatieschrift bij, waarin hij de vordering van zijn leerlingen noteert, hun tekorten en evt. remediëring.

Bij evt. betwistingen over de beoordeling of sanctionering van een leerling (en niet alleen dan) kan hij steeds beroep doen op administratieve documenten die hij heeft (laten) bij(ge)houden: zijn agenda en dit van de leerlingen, de gecorrigeerde taken en ondervragingen, de schriften of kaften van de leerlingen, de examenkopijen, de examenvragen en de modelantwoorden, de evt. schriftelijke verwittigingen van de leerling.

Bij een inspectie of begeleiding zal de leraar spontaan zijn lesdocumenten voorleggen.

De leerkracht zal regelmatig bij wijze van steekproef de agenda's en de schriften (mappen) van de leerlingen controleren.

Het handboek dat de leraar gebruikt is niet meer dan een hulpmiddel om het leerplan af te werken.

Audiovisueel materiaal is in deze tijd van moderne media een niet te versmaden hulpmiddel. Het mag echter geen lesvullend programma zijn, maar blijft een ondersteuningsmiddel dat aanleiding is tot andere activiteiten.

De leerkracht kan daarbij persoonlijk nota's maken voor zijn leerlingen en die laten verzamelen in een docu-map, zodat voor de leerlingen een handige cursus ontstaat.

VII. BIBLIOGRAFIE en nuttige adressen

*Universiteit Gent. Seminarie voor Hedendaagse Wijsbegeerte, Blandijnberg 2 9000 Gent.
09/264 39 82 mevr. Huguette Braems.*

*Kopieën van teksten worden ter beschikking gesteld, na voorafgaand telefonisch contact.
Men kan de geselecteerde teksten daar afhalen.*

Algemeen:

AUDI, R., *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge, University Press, 1995.

Dit is een recent en uitstekend lexicon, betrouwbaar en vrij volledig, dat bij het maken van lesvoorbereidingen heel bruikbaar is. Kost minder dan 1000 frank en levert omvang tegen die prijs.

Eveneens uitstekende en toegankelijke lexica / oriënterings- en inleidende artikels:

The Blackwell Companions to Philosophy. Blackwell Reference, Oxford.

- *The Blackwell companion to ethics* (ed. P. Singer)
- *to Aesthetics* (ed. D. Cooper)
- *to Epistemology* (eds. J. Dancy & E. Sosa)
- *to Contemporary Political Philosophy* (eds. R.E. Goodin & P. Pettit)
- *to Philosophy of the Mind* (ed. S. Guttenplan)
- *to Metaphysics* (eds. J. Kim & E. Sosa)

(eveneens omvang, grondigheid en kwaliteit tegen ongeveer 1000 BEF per deel)

Epistemologie:

BATENS, D., *Menselijke kennis. Pleidooi voor een bruikbare rationaliteit*. Leuven, Garant, 1992.

Argumentatieleer:

NAESS, A., *Elementaire argumentatieleer*. Baarn, Ambo, 1978

Ethiek:

MORTIER, F., RAES, K., *Een kwestie van behoren. Stromingen in de hedendaagse ethiek*. (2de herziene en uitgebreide editie). Mys en Breesch, 1996, hoofdstuk 1 (Inleiding).

Politieke en sociale filosofie:

DE CLERCQ, B.J., *Macht en principe. Over rechtvaardigingen van politieke macht*. Tielt, Lannoo, 1986

Esthetica:

SHEPPARD, Anne, *Filosofie van de kunst*. Aula, 1989.

Aanbevolen lectuur:

DETHIER Hubert, *Het Gezicht en het Raadsel*. VUBPress 1993. ISBN 90 5487 011 7

STÖRIG Hans Joachim, *Geschiedenis van de filosofie*. Aula pocket 822. ISBN 90 274 2597 3

DE CRESCENZO Luciano, *Geschiedenis van de Griekse filosofie; de Presocraten, Socrates en daarna*. B. Bakker. A'dam 1988. 2 dln. ISBN 90 351 0560 5

MULISCH Harry, *De compositie van de wereld*. De Bezige Bij. A'dam 1986. ISBN 90 234 5274 7

BOCHENSKI I.M., *Geschiedenis der hedendaagse, Europese wijsbegeerte*. Desclée. 1952

BOR Jan, TEPPEMA Sytske, *25 eeuwen filosofie*. Boom Meppel 1992

DE VOGEL C.J., *Greek Philosophy*. 3 dln. E.J. Brill Leiden 1963-1967

VERHOEVEN Cornelis, *Heraclitus - Spreuken*. Ambo Baarn 1993

NIETZSCHE Friedrich, *Aldus sprak Zarathoestra*. Wereldbib. A'dam

NIETZSCHE Friedrich, *Voorbij goed en kwaad*. De Arbeiderspers A'dam 1979

NIETZSCHE Friedrich, *Over de genealogie der moraal*. De Arbeiderspers A'dam 1980

NIETZSCHE Friedrich, *De antichrist*. De Arbeiderspers A'dam 1973
 NIETZSCHE Friedrich, *De vrolijke wetenschap*. De Arbeiderspers A'dam 1979
 NIETZSCHE Friedrich, *Morgenrood*. De Arbeiderspers A'dam 1977
 MIQUEL Jean, *La Philosophie découverte dans les textes*. Classiques Roudil Paris 1970
 HAMLIN D.W., *Westerse filosofie. Een geschiedenis van het denken*. Aula 1996
 DELFGAUW Bernard, VAN PEPPERSTATEN Frans, *Beknopte geschiedenis van de wijsbegeerte. Van Thales tot Lyotard*. DNB Pelckmans 1995.
 AUFENANGER Jörg, *Filosofie*. Prisma Pocket n° 2466 1985
 VORLÄNDER Karl, *Geschiedenis van de wijsbegeerte*. 3 dln. Aula 455,456,457. 1971
 BOR Jan, PETERSMA Errit, *De Verbeelding van het Denken. Geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie*. Contact A'dam 1995
 ARMSTRONG A.H., *An Introduction to Ancient Philosophy*. Methuen London 1977
 VAN STRAATEN M., *Prothuron*. Brill Leiden 1969
 HELD Klaus, *Trefpunt Plato*. Ambo Baarn 1990
 DE STRYCKER E., *Beknopte geschiedenis van de Antieke filosofie*. DNB 1967
 VAN DOOREN Wim, *Vragenderwijs*. Van Gorcum Assen 1979
 VEEN robbert, *Filosofie als gesprek*. Aula 1994
 VAN STRAATEN M., *Kerngedachten van de Stoa*. Romen & Zonen Roermond 1969
 SPANNEUT Michel, *Permanence du Stoïcisme*. J. Duculot Gembloux 1973
 CLITEUR Paul, VAN DOOREN Wim, *Geschiedenis van het humanisme*. Boom Meppel 1991
 CLITEUR P.B., *Humanistische filosofie*. Kok Agora Kampen 1990
 de MARTELAERE Patricia, *Geschiedenis en vormen van wijsgerig scepticisme*. Kok Agora Kampen 1996
 VAN DOOREN Wim, *Dialectiek*. Van Gorcum Assen/A'dam 1977
 KLAPWIJK Jacob, *Dialectiek der verlichting*. Van Gorcum A'dam '77
 VAN GERLE Henk, *Friedrich Nietzsche en de bronnen van de Westerse beschaving*. 3 dln. Ambo Baarn 1990
 EMMET E.R., *Logische denken*. Aula 1988
 DETHIER Hubert, *De geschiedenis van het atheïsme*. Hadewijch A'pen 1995
 FROMM Erich, *Liefhebben: een kunst en een kunde*. Erven J. Bijleveld Utrecht 1967
 id. *De angst voor vrijheid*. id. 1967
 id. *De Zelfstandige mens*. id. ?
 id. *De gezonde samenleving*. id. 1972
 id. *Dromen, sprookjes, mythen*.
 id. *Coëxistentie of catastrofe*.
 id. *Psychoanalyse en religie*.
 AUSTEDA Franz, *Overzicht van de moderne filosofie*. Aula 522 '74
 MIQUEL Jean, *Vocabulaire pratique de la philosophie*. Classiques Roudil Paris 1967
 KUYPERS K. e.a., *Encyclopedie van de filosofie*. Elsevier A'dam '79
 ROBIN Léon, *Platon*. PUF Paris 1968
 DE STRYCKER E., *De kunst van het gesprek*. DNB A'pen 1976
 BABUT Daniel, *La religion des philosophes grecs*. PUF 1974
 IJSSELING Samuel, *Apollo, Dionysos, Aphrodite en de anderen*. Boom A'dam 1994
 VERGEER Charles, *Een verlies van vleugels*. SUN Nijmegen 1995
 POPPER Karl R., *De groei van kennis*. Boom Meppel 1983
 DERKSEN A.A., *Rationaliteit en wetenschap*. Van Gorcum Assen '80
 KROES Peter A., *Ideaalbeelden van wetenschap*. Boom A'dam 1996

VIII. JAARPLANNING

timing maand	leerinhouden	vorderingsschema afwerking +/-	verklaring (bij -,waarom)
sept.			
okt.			
nov.			

IX. EVALUATIE

DOEL

Door evaluatie bepaalt de leraar in hoever de concreet gestelde doelstellingen bereikt zijn. Een positieve evaluatie gaat uit van hetgeen de leerling heeft bijgeleerd, niet van tekorten omdat hij bepaalde zaken niet heeft bijgeleerd.

TAXONOMIE

Door classificatie van toets- en examenvragen volgens de taxonomie zal de leraar in staat zijn het doel van de evaluatie te bereiken.

Examenvragen dienen eenduidig, valide en betrouwbaar te zijn. Door vragen van gelijke aard in de loop van het jaar speelt voor de leerlingen het verrassingseffect niet meer.

Aan de hand van modelantwoorden of criteria (voor beoordelingsvragen) zijn de correcties secuur en op de gebruikelijke manier aangeduid (bv. met rode balpen).

Bij mondelinge examens - vooraf vastgelegd in het studiereglement - worden reeksen gelijk(w)aardige vragen voorzien en van het verloop van de examens worden notulen gemaakt. Iedere leerling heeft door trekking van zijn vragen gelijke kansen. Een tweede examiner, liefst competent in dezelfde discipline, wordt toegevoegd.

Bovendien worden van hetzelfde vak liefst niet meer dan in één reeks mondelinge examens afgenomen.

Van de totalen wordt een klassengemiddelde gemaakt. Een KGM per gecorrigeerde vraag kan nuttige informatie opleveren voor remediëring.

Door ARGO zijn enkele evaluatiesystemen (EVA-product) ontwikkeld: een computermodel dat volgens de leerlingenadministratie een berekening geeft van het aantal tekorten, van de standaardafwijking, van de Z-scores of spreiding der cijfers, van de mediaan enz...

AARD EN FREQUENTIE VAN DE TOETSEN

Voor dagelijks werk is het aangewezen te kunnen steunen op minstens één schriftelijke herhalingsbeurt per rapportperiode.

Dit belet niet dat deze punten voor DW kunnen aangevuld worden met korte, schriftelijke overhoringen en opdrachten, mondelinge beurten, punten voor observatiegegevens, orde, medewerking zoals vooraf afgesproken in het studiereglement.

Hierbij is het ook nuttig voldoende aandacht te besteden aan zelfevaluatie van de leerlingen.

Observaties van het affectieve gedrag van de leerlingen kunnen soms aanleiding geven tot lichte aanpassing van een cijfer voor DW. Voor examens speelt de klassenattitude natuurlijk niet mee.

X. MINIMUMUITRUSTING

Een lokaal met een minimumbibliotheek (zie voornaamste werken uit Bibliografie).

XI. INHOUDSTAFEL

I. Lessentabel.....	2
II. Visie op het vak in de graad.....	2
III. Beginsituatie.....	3
IV.A. Algemene doelstellingen.....	3
IV.B. Leerplandoelstellingen.....	4
Kennis.....	4
Begrip.....	5
Toepassing.....	5
Analyse.....	6
Synthese.....	6
Waardebepaling.....	6
V. Leerinhouden.....	7
thema's en overzichten	
thema 1: dingen kennen.....	8
thema 2: taal gebruiken.....	9
thema 3: wat bestaat ?	9
thema 4: de mens.....	10
thema 5: grenservaringen.....	10
thema 6: de maatschappij.....	11
thema 7: kunst en esthetica.....	11
thema 8: politiek en burgerzin.....	12
thema 9: ethiek en goed leven.....	13
thema 10: godsdienst en religie.....	13
thema 11: mens, techniek en milieu.....	13
overzichten.....	14
studieteksten wijsgerige stromingen.....	14
thema 1.....	14
thema 2.....	16
thema 3.....	16
thema 4.....	17
thema 5.....	17
thema 6.....	18
thema 7.....	18
thema 8.....	19
thema 9.....	20
thema 10.....	21
thema 11.....	21
VI. Pedagogisch-didactische wenken en didactische middelen.....	22
VII. Bibliografie en nuttige adressen.....	23
VIII. Jaarplanning.....	25
IX. Evaluatie.....	25
X. Minimumuitrusting.....	26
XI. Inhoudstafel.....	27